

УДК 37.041:330 – 057.87

**ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ
ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА-ЕКОНОМІСТА
THE THEORETIC MODEL OF A SELF-IMPROVEMENT MODEL
OF STUDENTS OF ECONOMICS**

Інна Зарішняк (Вінниця)

Inna Zarishniak

У статті розкрито структурні компоненти теоретичної моделі самовдосконалення особистості студента-економіста. Представлено схематичне бачення розробленої моделі. Особлива увага приділяється механізмам процесу самовдосконалення особистості. Описані та проаналізовані макро-, мезо- і мікросередовище самовдосконалення особистості студента-економіста. Здійснено теоретичний аналіз основних напрямів самовдосконалення особистості студента-економіста.

Ключові слова: *макро-, мезо- і мікросередовище самовдосконалення, напрями самовдосконалення, індивідуально-психологічне самовдосконалення, духовне самовдосконалення, професійне самовдосконалення, психолого-педагогічні засоби активізації самовдосконалення, педагогічні умови самовдосконалення особистості.*

В статье раскрыто структурные компоненты теоретической модели самосовершенствования личности студента-экономиста. Представлено схематическое видение разработанной модели. Основное внимание уделяется механизмам процесса самосовершенствования личности. Описана и проанализирована макро-, мезо- и микросреда самосовершенствования личности студента-экономиста. Совершен теоретический анализ основных направлений самосовершенствования личности студента-экономиста.

Ключевые слова: макро-, мезо- и микросреда самосовершенствования, направления самосовершенствования, индивидуально-психологическое самосовершенствование, духовное самосовершенствование, профессиональное самосовершенствование, психолого-педагогические средства активизации самосовершенствования, педагогические условия самосовершенствования личности.

The article surveys structural components of the theoretic personality self-improvement model of students of economics. The author proposes her own scheme of the developed model. Special attention is paid to the mechanisms of the process of personality self-improvement. The author describes and analyses macro-, meso- and micromedia of personality self-improvement of a future economist. The structural components of mesomedium of personality self-improvement of future economists while studying humanitarian subjects. The theoretic analysis of the main ways of personality self-improvement of students of economics is conducted. The semantic analysis of the concepts “individual psychologic self-improvement”, “spiritual self-improvement”, “professional self-improvement” is conducted. The components of individual psychologic personality self-improvement are defined, the peculiarities are analyzed, the content of physical self-improvement detailed, the essence of spiritual self-improvement is developed. Emotional intellect is regarded as an element of personality self-improvement of students of economics. The psychologic and pedagogic means of activating self-improvement of student of economics are classified. The pedagogic conditions of self-improvement of student of economics are defined.

Key words: macro-, meso- and micromedia of personality self-improvement, ways of self-improvement, individual self-improvement, spiritual self-improvement, professional self-improvement, psychologic and pedagogic means of activating self-improvement, pedagogic conditions of self-improvement.

Постановка проблеми. Під час переходу України до сталого розвитку увага наукового співтовариства має бути прикута не тільки до з'ясування причин суспільної кризи, а й до вивчення потенціалу особистості, аналізу її внутрішнього світу як суб'єкта суспільних змін. Наразі постає питання дослідження феномену самовдосконалення як внутрішнього чинника формування особистості нового типу – активної, креативної і конкурентоспроможної. Одним із ключових інститутів формування такої особистості є система вищої освіти України. Оскільки самовдосконалення особистості розглядається сьогодні не просто як філософська проблема, вирішення якої залежить не тільки від самої людини, а й від суспільства в цілому, то виникає необхідність адекватного осмислення і практичного вирішення означеної проблеми іншими галузями наук. Зокрема, серед питань, що потребують практичної реалізації, є осмислення основних стратегій та моделей самовдосконалення особистості студентів-економістів. Наукові пошуки, що спрямовані на розробку теоретичних аспектів і практичну реалізацію феномена самовдосконалення особистості студента-економіста, є наразі актуальними, оскільки зумовлені: по-перше, динамічними трансформаційними процесами в українському суспільстві; по-друге, вагомістю системи вищої освіти як ключового інституту з формування такої особистості; по-третє, недостатньою увагою сучасних дослідників до самовдосконалення як чинника особистісного розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій дозволяє констатувати, що піднята проблема мала науковий інтерес у філософському та психолого-педагогічному аспектах. Філософи останнім часом зосереджують свою увагу на питаннях моральності, творчості, суб'єктності самовдосконалення особистості (В.В. Богаченко, О.М.Єрахторіна, Е.А. Коваленко, Ю.В.Коваленко, В.О.Лозовий, В.Ф. Тертична та ін.). Зокрема, Коваленко Ю.В. дослідила питання моральнісного самовдосконалення на прикладі його суфійської моделі. Крізь призму суфізму дослідниця проаналізувала

програму моральнісного розвитку особистості, визначила значення для самовдосконалення віри, естетичних і моральнісних переживань [7]. Як вищу форму саморозвитку розглядає особистісне самовдосконалення Е.А.Коваленко, таким чином аналізуючи духовно-ціннісну природу усвідомленого саморозвитку особистості. Питанням морального самовдосконалення присвячена монографія О.М. Єрахторіної, у якій автор розробила концептуальну схему самовдосконалення особистості як найвищої форми її усвідомленого саморозвитку, розкрила природу, сутнісні риси й гуманістичне наповнення досліджуваного феномену [4]. Психолого-педагогічний аналіз явища самовдосконалення торкається в основному аспектів професійного самовдосконалення вчителів та студентів – майбутніх педагогів (М.Й.Боришевський, Л.В. Дудікова, Г.К. Селевко, Т.М. Северіна, Н.В.Уйсімбаєва, Т.В.Шестакова та ін.). Більшість робіт, у яких робилась спроба побудови теоретичної моделі самовдосконалення особистості, стосувалася галузі фізичного виховання. Зокрема, Л.П.Сущенко побудувала модель професійного самовдосконалення особистості в галузі «Спорт для всіх» [10]. О.С.Павлюк проаналізувала значимість складових моделі професійного самовдосконалення викладача фізичного виховання [9]. Можна констатувати, що науковці найбільше приділили уваги розвитку конструкту самовдосконалення у підготовці майбутніх педагогів у галузі фізичного виховання. Теоретичні моделі дослідників присвячені в основному професійному стимулюванню майбутніх викладачів. Дидактичне самовдосконалення студентів-економістів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін ніколи не було самостійним предметом дослідження, тому ми вважали за доцільне звернути увагу на маловисвітлену проблему з позицій психолого-педагогічного пошуку.

Формулювання мети статті. Ми поставили за мету розкрити та проаналізувати структурні компоненти теоретичної моделі самовдосконалення особистості студента-економіста.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведений теоретичний аналіз діяльнісного, суб'єктного, акмелогічного та компетентнісного підходів щодо трактування самовдосконалення [5] та моделей саморозвитку і самовдосконалення особистості (Н.В. Білоусової, Н.Г. Григор'євої, О.М. Єрахторіної, О.Л. Мерзлякової, Т.П. Приходька, С.О. Сисоєвої, Л.П. Сущенко) дозволив нам розробити теоретичну модель самовдосконалення студента-економіста. В основу схематичного бачення моделі ми поклали підхід Л.П.Сущенко [10], а за основу взяли діяльнісний підхід самовдосконалення. Проведений нами аналіз наукових джерел дозволяє нам розглядати самовдосконалення як цілеспрямовану діяльність щодо саморозвитку і вдосконалення власної особистості. Тому структурні компоненти вибраної категорії ми будемо визначати, виходячи із загальновідомої структури діяльності. Як правило, психологічна структура діяльності містить мотиваційний, цільовий, виконавчий і результативний компоненти. Макроструктура діяльності містить спонукально-ціннісний блок (мотиви, цілі), прогностично-проективний блок (прогнозування, вибір, планування), виконавчо-реалізуючий блок (способи, засоби, результат) і оцінково-порівняльний блок (аналіз, виявлення неузгодженості в результатах і процесі їхнього досягнення) [2, с. 719]. До визначених структурних компонентів слід додати елементи самотворчої діяльності. Аналіз моделей саморозвитку особистості дозволяє констатувати, що майже всі дослідники визнають особистісну рефлексію основним механізмом саморозвитку, в змісті ж і послідовності етапів самовдосконалення є істотні розбіжності. Скажімо, одні науковці пропонують процес саморозвитку розпочинати і закінчувати рефлексією і самооцінкою (Н.Г. Григор'єва), інші як етап саморозвитку розглядають самореалізацію (Н.Р. Битянов) тощо. Єдині науковці у тому, що складовими процесу і саморозвитку, і самовдосконалення особистості є самопізнання, саморозвиток, саморегуляція та самоконтроль, незалежно від того, яка послідовність названих етапів. Ми

теж погоджуємося із дослідниками стосовно механізмів процесу самовдосконалення, серед яких ключове місце належить особистісній рефлексії. Самовдосконалення розглядається як можливість особистісного росту людини і її самостійне прагнення наблизитися до певного ідеалу з метою набуття рис і якостей особистості, оволодіння тими видами діяльності, якими вона поки що не володіє. Тому самовдосконалення відіграє особливу роль у становленні особистості, оскільки впливає на здатність людини пізнання власного «Я», а значить – до рефлексії над собою. Усвідомлюючи свої досягнення і недоліки, особистість виявляє прагнення до самовдосконалення, до самоосвіти і самовиховання. Створюючи нові цінності, вона сама особистісно зростає, стає суб'єктом власного розвитку [11]. Процес самовдосконалення ґрунтується на психологічному механізмі постійного подолання внутрішніх суперечностей між наявним рівнем розвитку («Я - реальне») і уявним його станом («Я - ідеальне»).

Більшість дослідників трактують самовиховання і самоосвіту як основні форми самовдосконалення особистості. Це досить тривалі процеси, кожний з яких проходить у кілька етапів: самопізнання, самопланування, самоконтроль та саморегуляція.

Застосовуючи системний підхід, ми виділяємо і описуємо такі структурні компоненти моделі: макро-, мезо- і мікросередовище самовдосконалення особистості студента-економіста (Рис. 1):

Мікросередовище – це індивідуально-психологічні особливості, сутнісні сили, нахили і потреби особистості. Основою мікросередовища є постійна «незавершеність» особистості, яка передбачає можливість до новоутворень. На думку науковців, саме вони стають психологічними основами особистості. Мікросередовище свідчить про наявність внутрішнього прагнення до самовдосконалення: характеризує практичний аспект готовності, містить уміння, необхідні для успішного удосконалення(уміння ефективно використовувати власний час, включатися

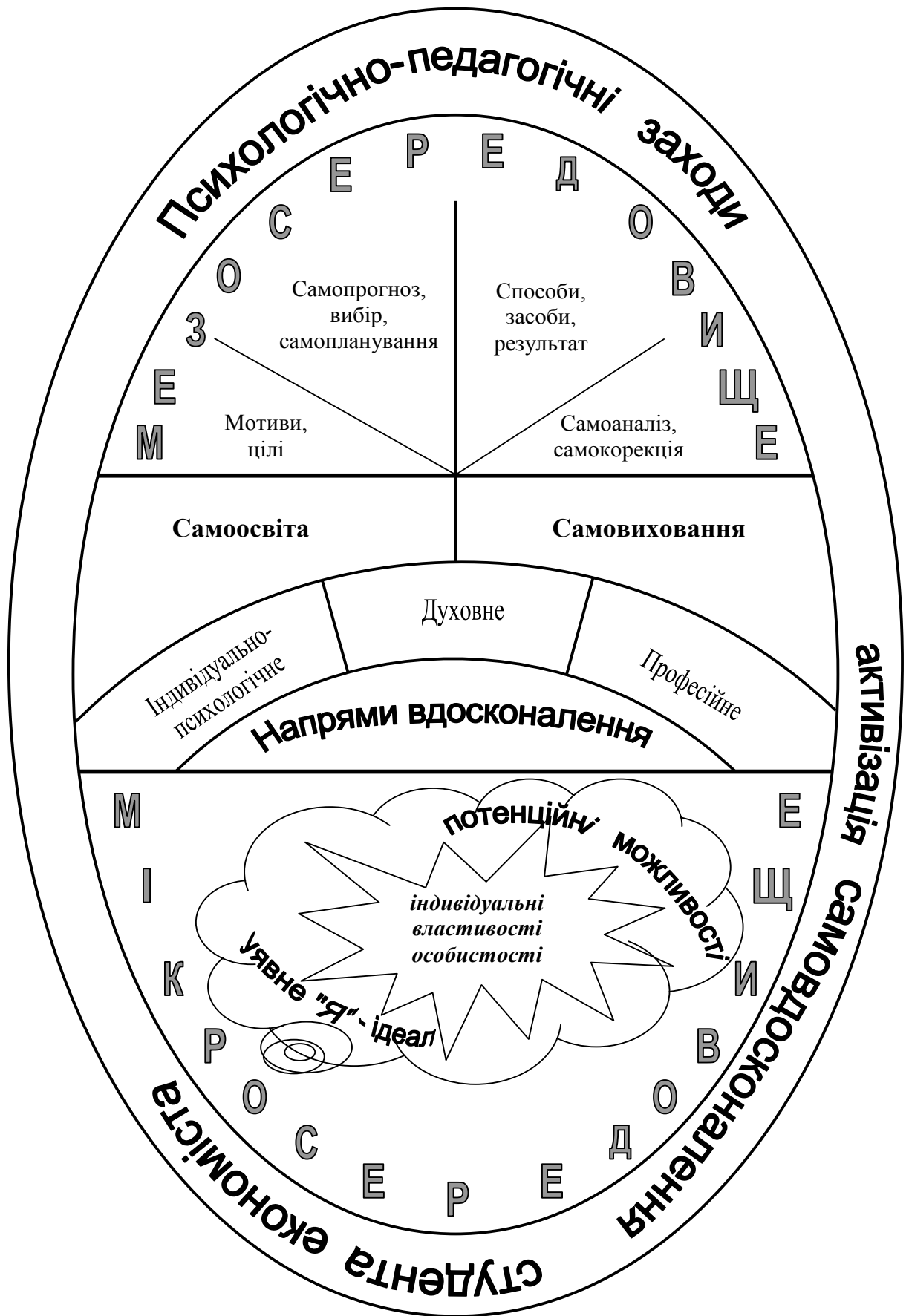

Рис. 1 – Модель самовдосконалення особистості студента-економіста

в діяльність із самовдосконалення, планувати, організовувати, контролювати свої дії); характеризує афективний аспект готовності до самовдосконалення, включає емоційне ставлення до процесу самовдосконалення, наявність вольових рис особистості, які сприяють самовдосконаленню: наполегливості, рішучості, самодисциплінованості, цілеспрямованості, уміння контролювати себе та планувати діяльність; визначається емоційним ставленням студента до процесу самовдосконалення, здатністю вихованця робити свідомий вибір, нести відповідальність за власні дії; відображає рівень сформованості саморегуляції, сформованість особистісних якостей, спрямованих на самовдосконалення. Серед останніх – креативність, емоційна активність, здатність до наукового пошуку, альтернативність і дивергентність мислення тощо. Мікросередовище включає також і потенційні можливості майбутнього фахівця, можливість особистісного росту людини і її самостійне прагнення наблизитися до певного ідеалу.

Мезосередовище самовдосконалення особистості студента-економіста включає такі складові: діяльнісний компонент (спонукально-ціннісний блок (мотиви, цілі), прогностично-проективний блок (прогнозування, вибір, планування), виконавчо-реалізуючий блок (способи, засоби, результат) і оцінково-порівняльний блок (аналіз, виявлення неузгодженості в результатах і процесі їхнього досягнення)); змістовий компонент (форми і напрями самовдосконалення); дидактичний компонент (педагогічні умови активізації самовдосконалення студента-економіста; взаємодія студента і навчального середовища).

Макросередовище самовдосконалення особистості студента-економіста включає зовнішні чинники самовдосконалення особистості. Це вимоги суспільства щодо формування гармонійної, всебічно розвиненої, конкурентоспроможної особистості майбутнього фахівця.

Теоретичний аналіз сутності самовдосконалення особистості визначити такі основні напрями самовдосконалення особистості студента-економіста:

1. Індивідуально-психологічне самовдосконалення (фізичне, психічне, розумове).
2. Духовне самовдосконалення.
3. Професійне самовдосконалення.

Індивідуально-психологічне самовдосконалення особистості студента-економіста передбачає цілеспрямовану діяльність щодо зміни індивідуально-психологічних властивостей особистості: фізичних (здоров'я, зовнішній вигляд), психічних (розвиток та удосконалення властивостей уваги, пам'яті, уяви, мислення, волі, емоцій, почуттів, індивідуальних здібностей, характеру), розумових (удосконалення інтелектуальної сфери і розумових здібностей особистості). Дослідники феномену самовдосконалення розкривають особливості фізичного самовдосконалення. Це визначення і регуляція людиною ставлення щодо свого фізичного розвитку, фізичної підготовленості і стану здоров'я, покращення професійних складових у напрямку «Я-ідеальне-професійне». Результати аналізу практики та численних наукових досліджень (Батурін К., Мішин С., Пискунов В., Пономаренко В., Разумов А.) дозволяють визначити основні напрямки фізичного самовдосконалення особистості: 1) прищеплення у молоді позитивного ставлення до занять фізичною культурою і спортом; 2) формування системи знань, умінь і навичок щодо систематичних занять фізичними вправами та щоденних занять фізичною культурою.

Елементом самовдосконалення особистості студента-економіста може стати емоційний інтелект (EQ). Студенти повинні знати важливість емоційного інтелекту у професійній діяльності і можливості розвитку даного конструкта. Аналіз змісту поняття "емоційний інтелект" показує, що це дуже важлива інтегральна характеристика особистості, що реалізується в здатностях розпізнавати, розуміти власні почуття, узагальнювати їхній зміст, виділяти емоційний підтекст у міжособистісних відносинах, регулювати емоції таким чином, щоб сприяти успішній пізнавальній діяльності за

допомогою позитивних емоцій і переборювати негативні емоції, що перешкоджають спілкуванню або досягненню успіху [6].

Духовне самовдосконалення особистості – це зміна на краще духовності особистості у різних видах діяльності: в моралі і релігії, в мистецтві, у філософії, науці. Це «потяг людини до вищого, ідеального, святого...Його відкриває для себе людина в результаті особистих зусиль своєї волі й поступово сходить по знайденому напрямку на все вищі сходинки» [8]. Основним механізмом духовного самовдосконалення особистості, на думку В.В. Богаченка, є творчість – «це простір з двосторонньо спрямованим рухом енергій між соціумом і особистістю, адаптивний і комунікативний момент існування людини, потужний фактор самоідентифікації ... в соціокультурному середовищі... Творчість як основний модус самовдосконалення особистості в умовах сучасних соціокультурних трансформацій особистості і вираження не тільки його внутрішнього світу, а й семіозмов його соціокультурного відрізка буття» [1].

Семантичний аналіз категорії «професійне самовдосконалення» дозволив нам виділити ключові позиції: по-перше, цей процес пов'язаний з умовами професійної діяльності; по-друге, з програмою особистісного розвитку. Дослідники також довели, що самовдосконалення як процес само творення передбачає окрім активності суб'єкта вдосконалення ще й зовнішню педагогічну підтримку.

До засобів активізації самовдосконалення особистості дослідники відносять: а) індивідуальні та групові форми навчальної діяльності; б) співвіднесення навчального матеріалу з майбутньою професійною діяльністю; в) моделювання ситуацій, які вимагають підтримки або спонукання до діяльності; г) застосування новітніх технологій групової взаємодії [3, 12]. Визначені дослідниками психолого-педагогічні засоби активізації самовдосконалення студента-економіста можна поділити на організаційні та методичні. Як складові теоретичної моделі мезосередовища

самовдосконалення студента-економіста у процесі вивчення гуманітарних дисциплін ми розглядаємо:

1) ефективну організацію цілеспрямованої пізнавальної діяльності студентів: вказувати, які індивідуально-психологічні якості особистості та професійні якості формують компетентнісні характеристики випускника ВНЗ; формувати мотивацію на успіхи у навчанні і перспективу трудової діяльності; усвідомленість у навчанні (методична усвідомленість змістового матеріалу для самостійної роботи); рівень складності має відповідати зоні найближчого розвитку студентів; дозування самостійної роботи студентів відповідно до навчальних можливостей студентів; орієнтація завдань на практичне застосування отриманих знань;

2) використання різноманітних прийомів мотивації самовдосконалення (навчання методам самостійної роботи: планування бюджету часу; формування умінь рефлексії; наочна демонстрація необхідності самовдосконалення на лекціях, у методичних посібниках і вказівках до самостійної роботи; проблемний виклад матеріалу , що сприяє науковому мисленню; виділення найуспішніших студентів і присвоєння їм статусу «студент-консультант»);

3) розробку варіативних завдань різного рівня складності або цілеспрямоване моделювання ситуацій для самостійної пізнавальної діяльності, під час якої студенти стикаються з необхідністю активно вдосконалювати і застосовувати знання, уміння і навички та особистісні якості (Т.Н.Сапожнікова).

Висновки й перспективи подальших розвідок напряму. Зважаючи на викладене, можна зробити такі висновки:

1. Теоретична модель самовдосконалення особистості має такі структурні компоненти: макро-, мезо- і мікросередовище. Мікросередовище самовдосконалення особистості студента-економіста складається з індивідуально-психологічних особливостей особистості кожного студента,

його сутнісних сил, потреб, нахилів та потенційних можливостей майбутнього фахівця. Мезосередовище самовдосконалення складається із трьох блоків: діяльнісного (мотиви, цілі, прогнозування, планування, способи, засоби, результат, аналіз, оцінка); змістового (форми і напрями самовдосконалення); дидактичного (діяльність ВНЗ щодо активізації самовдосконалення особистості студентів-економістів).

2. Основними напрямками самовдосконалення особистості студента-економіста, на нашу думку, є індивідуально-психологічне самовдосконалення (фізичне, психічне, розумове); духовне самовдосконалення; професійне самовдосконалення.
3. Самовдосконалення забезпечують такі педагогічні умови: розвиток у студентів мотивації та потреби у професійному самовдосконаленні, створення у студентському колективі сприятливої атмосфери для прояву активності кожного студента, розвиток самостійності студентів, а також педагогічне керівництво цим процесом.

Перспективу дослідження проблеми самовдосконалення особистості студента-економіста вбачаємо у реалізації розробленої теоретичної моделі та аналізі її ефективності.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Богаченко В.В. Творчість як основний модус самореалізації особистості в умовах сучасних соціокультурних трансформацій // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2014. – № 57. – С. 63-71.
2. Варій М.Й. Загальна психологія: підручник / М.Й.Варій. – 3-є вид., випр. та допов. – К.: Центр учб. л-ри, 2009. – 1007 с.
3. Дудікова Л. В. Психолого-педагогічні аспекти готовності майбутніх медиків до професійного самовдосконалення [Електронний ресурс] / Лариса Василівна Дудікова. – Режим доступу: <http://intkonf.org/dudikova-lv-dosvid->

[realizatsiyi-pedagogichnih-umov-pidgotovki-maybutnih-medikiv-do-profesiynogo-samovdoskonalennya/](#), вільний. – Загол. з екрану.

4. Єрахторіна О. М. Самовдосконалення особистості у науковій рефлексії і реалізації біографічних проєктів : монографія / О. М. Єрахторіна. – Х. : Вид-во Іванченка І. С., 2013. – 215 с.
5. Зарішняк І.М. Аналіз підходів щодо визначення поняття «самовдосконалення особистості» / І.М.Зарішняк // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». - Додаток 1 до Вип. 35. – Т. VIII (59): Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». –К.: Гнозис, 2015. – С. 92-100.
6. Зарішняк І.М. Аналіз теоретичних підходів щодо визначення емоційного інтелекту особистості / І.М.Зарішняк // Соціально-економічний розвиток України в умовах світової фінансової нестабільності: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з міжн. уч. м. Вінниця, 9 квітня 2014 р. – Вінниця: ВННІЕ ТНЕУ, 2014. – С. 240-242.
7. Коваленко Ю.В. Суфійська модель моральнісного самовдосконалення (історико-етичний аспект) : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.07 / Ю.В.Коваленко / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2002. –19 с.
8. Колос О.В. Поняття „духовність” у філософії та релігії / О.В.Колос // Інтеграційний вибір України: історія, сучасність, перспективи: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з міжн. уч. – Вінниця: ВІЕ ТНЕУ, 2012. – С.247-252.
9. Павлюк О.С. Структурна характеристика моделі професійної досконалості викладача фізичного виховання [Електронний ресурс] / О. С. Павлюк. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1>
- 10.Сущенко Л.П. Модель самовдосконалення особистості майбутнього фахівця у галузі «Спорт для всіх» [Електронний ресурс] / Л. П. Сущенко. – Режим доступу: <http://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2009-04/09slpfs.pdf>

11. Уйсїмбаєва Н.В. Особистісне самовдосконалення як форма усвідомленого саморозвитку майбутнього вчителя [Електронний ресурс] / Н.В. Уйсїмбаєва. – Режим доступу: <http://www.kspu.kr.ua/ua/ntmd/konferentsiy/2-mizhnarodna-internet-konferentsiya-2014/section-3/1266-osobistisne-samovdoskonalennya-yak-forma-usvidomlenogo-samorozvitku-majbutnogo-vchitelya>, вільний. – Загол. з екрану.
12. Шестакова Т. В. Формування готовності майбутніх педагогів до професійного самовдосконалення [Рукопис]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Шестакова Тетяна Віталіївна. – К., 2006. – 244 с.

BIBLIOHRAFIA

1. Bohachenko V.V. Tvorchist yak osnovnyi modus samorealizatsii osobystosti v umovakh suchasnykh sotsiokulturnykh transformatsii, Humanitarnyi visnyk ZDIA, 2014, №57, pp.63-71.
2. Varii M.Y. Zahalna psikhologhiia: pidruchnik. Kyiv, Zentr uchbovoi literatury, 2009, 1007 p.
3. Dudikova L.V. Psykholoho-pedahohichniy aspekti hotovnosti maybutnikh medyktiv do profesiinoho samovdoskonalennia, <http://intkonf.org/dudikova-lv-dosvid-realizatsiyi-pedagogichnih-umov-pidgotovki-maybutnih-medyktiv-do-profesiynogo-samovdoskonalennya/>
4. Yerakhtorina O.M. Samovdoskonalennia osobystosti u naukovii refleksii i realizatsii biohrafichnykh proektiv: monohrafia, Charkiv, vydavnitstvo Ivanchenka, 2013, 215 p.
5. Zarishniak I.M. Analis pidchodiv shchodo vyznachennia poniattia "samovdoskonalennia osobystosti", Humanitarnyi visnyk DVNZ "Pereiaslav-Khmelnyzkyi derzhavnyi pedahohichniy universytet imeni Hryhoria Skovorody", dodatok 1 do Volume 35, t. VIII, pp. 92-100.

6. Zarishniak I.M. Analis teoretichnykh pidchodiv shchodo vyznachennia emotsiinoho intelektu osobystosti. Sotsialno-ekonomichni rozvytok Ukrainy v umovakh svitovoi finansovoi nestabilnosti: materialy Vseukrainskoy naukovo-praktychnoi konferentsii. Vinnitsia, 2014, pp. 240-242.
7. Kovalenko Iu. V. Sufiyska model moralnisnoho samovdoskonalennia (istoryko-etychnyi aspekt): avtoreferat dysertatsii kandydata filosofskykh nauk, Kyiv, Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni T. H. Shevchenka, 2002, 19 p.
8. Kolos O. V. Poniattia "dukhovnist" u filosofii ta relihii. Intehratsiinyi vybir Ukrainy: istoriia, suchasnist, perspektyvy: materialy Vseukrainskoy naukovo-praktychnoi konferentsii. Vinnitsia, 2012, pp. 247-252.
9. Pavliuk O. S. Strukturna kharakterystyka modeli profesiinoy doskonalosti vykladacha fizychnoho vykhovannia.
<http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1>
10. Sushchenko L. P. Model samovdoskonalennia osobystosti maibutnoho fachivtsia u haluzi "Sport dlia vsikh".
<http://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2009-04/09slpfso.pdf>.
11. Uysimbaieva N. V. Osobistisne samovdoskonalennia yak forma usvidomlenoho samorozvytku maybutnoho vchytelia.
http://www.kspu.kr.ua/ua/ntmd/konferentsiy/2-mizhnarodna-internet-konferentsiya-2014/section-3/1266-osobistisne_samovdoskonalennya_yak_forma_usvidomlenogo_samorozvitku_majbutnogo_vchitelya
12. Shestakova T. V. Formuvannia hotovnosti maybutnikh pedahohiv do profesiynoho samovdoskonalennia: dysertatsii kandydata pedahohichnykh nauk, Kyiv, 2006, 244 p.